

PANNONIA-KÖNYVTÁR

5.

5.

JANUS PANNONIUS BUKÁSA

ÍRTA

KARDOS TIBOR

PÉCS, 1935

2/10

Csak helyben
használatra

Ára 2 pengő.

PANNONIA-KÖNYVTÁR

SZERKESZTI
KASTNER JENŐ

5.

JANUS PANNONIUS BUKÁSA

ÍRTA
KARDOS TIBOR

183057

PÉCS, 1935

Felelős kiadó: Kardos Tibor.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA RT. PÉCSETT.

JANUS PANNONIUS BUKÁSA.

„Dabunt malum Metelli Naevio poetae!”

JANUS PANNONIUS, Magyarország disze, az összeomlott összeesküvés után szégyentől és láztól megemészthetve, tavasz nyitáskor, magávalvitt kincseinek közepette, árván halt meg egy kis elrejtett, délvidéki várban. Ugyanekkor záródott le Mátyás király számára uralkodásának legizgalmasabb éve, melyben eldőlt hatalmának sorsa s bebizonyosodott lángelméje. Amaz elvesztette, ez megnyerte az életet. A harc tulajdonképen kettőjük közt állott.

A király lelki fejlődése valóban ezidőtájt ért el ahhoz a döntő átalakuláshoz, amikor a renaissance fejedelem már annyira erős, hogy a hatalom érdekében minden emberi köteléket föl mer bontani. De vajjon Janus hova ért el ugyanekkor? Monográfusa kimutatta, hogy, bár Vitéz János állott az összeesküvés élén, mégis éltetője, mindhalálig kitartó szervezője a költő volt.¹

Mi lehetett az, ami így szembeállította jóltevőjével? Milyen volt az a lelki fejlődés, amelynek szükségszerű következménye lett az összeesküvés? Vagy véletlenről lenne szó? Mátyás állítólagos elfordulása a humanizmustól, haragja az Itáliában iskolázottak ellen és gyanakvó makacssága, ahogy pattogó, zuhogó mondatokban ezentúl minden írnivalót maga mondott tollba, vagy ellenőrzött, arra mutat, hogy nagyon mély megrázkódtatás érte.² Őt is, az országot is és a magyar humanizmust is. Hiszen végeredményben a magyar művelődés kérdése forgott kockán. Janus halálának módja annyira megbélyegezte az őt követő nemzedék törekvéseit, hogy, midőn Beckensloer esztergomi érsek szökése után végre erőre kapott a humanizmus és Mátyás király is lassanként kiengesztelődött, Janus követőinek első dolga volt a meg-

¹ Huszti József: *Janus Pannonius*. Pécs, 1931. 276—77. l.

² Fraknói Vilmos: *Mátyás király levelei*, II. köt. Bp. 1895. *Mátyás király, mint levéltérő*, XXXI—XXXIV. l.

bocsájtást legendásan kiszínezni, mert ez volt az a híd, amelyen keresztül a nagy előd követőinek vallhatták magukat. Janus Pannonius csontjainak áthelyezése a dísztelen koporsóból, a büszke és engesztelő sírfömlirat engedélyezése a magyar kultúra győzelmét jelentette és annak a fejlődésnek megindulását, amely a reformációig, vagy éppen Zrinyi Miklósig tartott.³ Ez az út is tele van megoldatlan kérdésekkel, mégis valahogy ellenállhatatlanul fordul az érdeklődés elsősorban a magyar humanizmus kútfeje, Janus Pannonius felé. Háttha sikerül egy-két fénysugarat vetni a szerencsétlen költő lelki tragédiájára.

I.

Itthoni gyermekkoráról alig tudunk valamit, de ferrarai diákéletének majd minden mozzanatát megörökíti. Általában mélyenfekvő dolgokról hallgat, csak akkor szólal meg jó későn, amikor a fájdalom nagyon szorongatja. Tehetséges gyermek volt és fiatal éveit nem valami nagy bőségben tölthette. Szervezete nem volt erős. Lelke finom, végtelen: hol elbúsuló, hol kitörő. Egészben véve alkalmas volt arra, hogy nagybátyja azzá neveltesse Itáliában, amivé ő maga soha nem lehetett: humanistává. János gyors esze, emlékezete, elevensége és finomsága gyorsan feltűnt az olaszoknak. A kis magyar fiú pedig félősen tette le a János nevet nem is sejtve, hogy, amikor nagybátyjának és a nagy Hunyadinak keresztnevétől megválik, egyszersmindenkorra egész világot vet el magától. A műsák tavában újjászületett, mint valami humanista Jordánban.⁴ Megindult a Guarino-iskola eszményei felé, hogy „igazán ember“-ré legyen és „legyőzve a halált és a végzetet“ istenüljön.⁵

Janusnak minden képessége megvolt, hogy szellemi emberre finomuljon. Guarino iskolája ezt ki is formálta belőle. A tanítványok mérhetetlen büszkeséget szívtak magukba. Nem volt elég, hogy ki-ki közülök szülőhazájának dísze legyen, díszei voltak ők

³ Kastner Jenő: *Humanizmus és régi magyar irodalom*. Győri Szemle, 1933. 19—25. l. — Kardos Tibor: *A virtuális Magyarország*. Budapest, 1934. 14. l.

⁴ De immutatione sui nominis. Epigrammatum Liber I. 130. *Jani Pannonii poemata*. Traiecti ad Rhenum, 1784. Pars I. 516. l.

⁵ „...quos rite ferino- Aevum agitare vetas; quos ore et corde politos-Ac vere facis esse homines; quin morte subacta- Vincere fata doces et iter super aethera monstras.“ Silva Panegyrica ad Guarinum Veronensem, praeceptorem suum. (Ezentúl: Pan. ad Guarinum.) v. 813—816. *Opuscula*, Pars. I. 45—46. l.

a világnak, a kornak, egy nyelvnek, két nyelvnek, a múzsáknak.⁶ Annyi úton szerezték a dicsőséget, amennyin csak lehetett. Lekötelezettjük volt a múlt, a jelen, a jövő. A múlt, mert életre támasztották; a jelen, mert szavukkal irányították; az utókor, mert műveikkel boldogították.⁷ A humanista lelkesedett és szívesen szónokolt. Vonzotta a szónak az a közvetlen, nyilvánvaló ereje, amely győzedelmeskedik a lelkeken.⁸ Emellett fordítottak és magyaráztak. Ugy vélték, hogy a fordítás és a magyarázat méltó testvére az alkotásnak, mert a fordítás az egyik kultúra ismeretlen kincseit adja át a másiknak. A kéziratok fölfedezése, helyreállítása és magyarázata a föltámasztás mágikus képét idézte fel bennük.⁹ „Több föltámasztani, mint újat alkotni!” — vélték Janus és társai. Úgy érzik, hogy a szó szellemi, tehát magasztosabb, mint a tett. Ezért Guarino több, mint Furius Camillus; ez csak a hatalmat adta vissza Rómának, de amaz a nyelvét.¹⁰

A humanista csonkának érezte volna egyéniségét, ha nem lett volna költő is. Soha annyi poétát, mint abban a korban! Mai szemmel talán rossz költőknek látszanak, a kortársak számára azonban nem voltak azok. Kielégíthetetlen életvágyuk számára a mitológia csupa rejtelem, nagy titok, a minden emberrel közös vágyak és életmozzanatok leplezett szimbólumai.¹¹ Athén és Róma évezredeinek alakjai szinte kortársaik. A szellemi ember hamarabb megtalálja a maga Amerikáját, mint Columbus a valóságot. Herakles tizenkét munkája mindazokat a munkákat jelenti amelyeket még a földi halál előtt el akarnak végezni. Proteus az eszményük: a végtelen sokoldalúság.¹² Prometheus vakmerősége a renaissance számára jelentett minden bátorságot, a tudás és szenvedés együttes vállalását.¹³ Újraéled Dante legendás Odysseusa,

⁶ Pan. ad Guarinum, v. 797. Op. P. I. 45. l. — Titus Vespasianus Strozza ad Janum Pannonium, Op. P. I. 374. l. — De Theodoro Gaza. Epigr. L. I. 109. Op. P. I. 507. l. — Epitaphium Guarini, Epigr. L. I. 156. Op. P. I. 519. l.

⁷ Pan. ad Guarinum, v. 785—85. Op. P. I. 44. l.

⁸ U. o. v. 106—107. Op. P. I. 8. l.

⁹ U. o. v. 899—901. Op. P. I. 50. l.

¹⁰ De Guarino, Epigr. L. I. 56. Op. P. I. 484. l. — De Guarino, Epigr. L. I. 115. Op. P. I. 508. l.

¹¹ Pan. ad Guarinum, v. 537—38. Op. P. I. 31. l.

¹² Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum Venetum, v. 1811—14. Op. P. I. 151. l.

¹³ Guido de Ruggiero: *Storia della Filosofia*. Rinascimento, Riforma, e Controriforma, Bari, 1930. Vol. I. 104. l.

akit nem tartott vissza sem öreg édesapja, sem hűséges hitvese, sem egyetlen fia attól, hogy neki ne vágjon a nyugati tengereknek. Már-már elér az új világ küszöbéhez, már-már megpillantja azt, amikor valami ismeretlen hatalom elpusztítja hajóstul.¹⁴ A renaissance új világot kutató hőseit látják benne s ugyanezt érzi Janus Pannonius is, amikor Odysseus halhatatlan vállalkozását átfordítja a velencei Marcellusra: „*Azután lelkében még nagyobbakat forral, messzebbre akar menni, mint a csillagok, maga mögött hagyva az egész világot, hátha az óceán habjaiban egy másik világot lehet fölktalni s meg nem állni a végső Gadesnél.*”¹⁵ Kalandját a költő az Odysseus-szimbólumban óriásivá növeli. Több ez, mint kíváncsiság. Ez az új világ sejtelme, ez a kaland szabadsága és öröme a határtalan tengeren. Vágy ez arra, hogy végre ne csak gondolatban, hanem testben is eljussanak metafizikai messzeségekbe.

Janusnak és társainak a mitologia a legteljesebb élet volt. Példái és hasonlatai a valóság mérhetetlen kitágulását jelentették nekik. Az olvasmány vetekszik a természet legősibb vonzóerőivel. A humanista aratáskor nem bolyong a forró mezőn, nem csábítja őt a friss must, nem sütteti magát a tavaszi napsugárral és nem merül álomba borús őszi napokon, hanem veri ujjával a ritmust és tolla fut a fehér papíron.¹⁶ Az olvasmány lázba ejt. Ki nem érzi Janus Pannonius soraiban ezt az izgalmat?

„....., Gyakorta, ha távol az álom
Hosszú éjjelen át virrasztunk mécs tüze mellett,
Földi tűzünk ámulva csodálják éteri fények.”¹⁷

Társaival együtt Janus meg volt győződve arról, hogy ihlett költő, vagyis azok közül való, „*akiknek forró szívük ragyog*”. Egy kicsit még abban a közhelyben is hittek, hogy barátjuk verse drágább az aranyból, sőt kedvesüknél.¹⁸ Valóban a műélvezés és alkotás gyönyörűsége bennük még nem vált el egymástól.¹⁹

¹⁴ *Inferno*, 16. ének. 91—142. v.

¹⁵ Pan. ad Marcellum, v. 318—21. Op. P. I. 79. l. — U. o. v. 375—381. Op. P. I. 82. l. — U. o. v. 418—425. Op. P. I. 84. l. és közben elszórtan.

¹⁶ Pan. ad Guarinum, v. 685—95. Op. P. I. 39. l.

¹⁷ U. o. v. 607—609. Op. P. I. 35. l.

¹⁸ Janus Pannonius Joanni Sagundineo suo salutem. Alloquitur musam. — Joannes Sagundineus claro viro Jano Pannonio. Alloquitur musam. Ábel: *Analecta*, 99—100. l.

¹⁹ Benedetto Croce: *Poesia latina del rinascimento*. La Critica, 1932. Anno 30. Fasc. 4. 248. l.

De az igazságnak csak kis részét merítenők ki, ha a humanista költészetet egyedül az antik élményhez való viszonyából akarnók magyarázni. Az olasz humanisták mögött már tökéletesen kicsiszolt, páratlanul zenei, könnyed és édes nyelv állott: az olasz. És, mintha könnyed és édes nyelvükhöz simulna, költészetük is leginkább két hangulatban nyilvánul meg: a lususban és az idillben.²⁰ A lusus fölment az erkölcsi kötelezettség alól. A szerelmi líra fölszabadítása enélkül el sem lett volna képzelhető. Az idill a kultúra alól akar fölszabadítani, vissza akarja adni az embert a természetnek. De ennek a vállalkozásnak eredménytelensége a renaissanceban is valami édes szomorúsággal járt.

Nem nehéz mindezt Janusban is fölfedezni. Szeretett pajzánkodni, szerette a forrásokat, folyókat, erdőket, virágokat²¹ és szerette azokat az irodalmi mintákat, melyek ilyenkor önkéntelenül ajkára tolultak. Mikor kedves inasa meghalt, a szomorúság szeretné vele a kedves halottat csodálatos, ismeretlen, új virággá változtatni: *„Az illatos tavasznak új dicsősége lennél, dicsősége, mit violák és rózsák fölül nem múlnak soha. Olyan, amilyent enyhe zefir még nem nevelt, olyan, amilyent ujjával Flóra még nem szedett.”*²² Ennél is jellemzőbb azonban humanista életérzésére, a könyveken kívül természetért rajongó, renaissance emberre, hogy Anjou René hitvesének őséről, Bouillon Gottfridról nem úgy beszél, mint a keresztes hadjáratok hősről, aki Tasso époszában megihlette a barokk kort, hanem, mint valami kíváncsi, természetben gyönyörködő utazóról, aki *„elhagyva erős seregével a határokat, érintette Hellas öbleit s elhaladván mellettük, megesküdt, hogy nem akar vissza térni, ha nem szedhet a Vörös-tengerben zöld kagylókat és a babiloni tornyokat nem döngetheti meg lándzsájával. Tehát Ázsiának széles vidékeit serényen befutotta, áthaladt a gazdag Libanon illatos dombjain, sisakjával ivott a Jordán szent forrásaiból és Krisztus sírját a pogány ellenségtől vizsgálta.”*²³

Természetes, hogy Janus diákéletének úgyszólván minden mozzanata, elevenisége, örömei, kellemetlenségei, mind lususban

²⁰ U. a. u. o.

²¹ Threnos in Racacinum cubicularium. Eleg. L. I. 15. Op. P. I. 348. l. — De morte Andreolae, Eleg. L. I. 2. Op. P. I. 361. l. — M. Georgio et Antoniolo rusticantibus. Eleg. L. II. 3. Op. P. I. 365. l.

²² Threnos in Racacinum cubicularium. Eleg. L. I. 15. Op. P. I. 356. l.

²³ Panegyricus in Renatum. Ábel: Analecta, v. 99—107. 133. l.

fejeződtek ki. Élete összeszövődik Martialis életével, élményeik egymásra találnak és Janus magáraölti az antik irodalom lelki sablónjait. A humanista gondolkodása tizennégy századnyi távolságot semmisít meg s fölébe kerekedik a valóságnak. De azért egészen tisztán látjuk, milyen is lehetett diákélete. Társai bámulják, érzik, hogy annyi költőtársuk között „barbár” származása ellenére ő tűnik ki leginkább. A költő pózát erőszakolják rá. Így aztán már az is bántja a finomkodó Janust, ha egyik társa tiszteletét állandó köszönetéssel nyilvánítja.²⁴ Épp így kifigurázza a szegény diákot, aki félénken érdeklődik, nem őt énekelte-e meg?²⁵ De kigúnyolja a másikat is, aki fenyegetőzik.²⁶ Leszólja verselő társait.²⁷ De barátait nagylelkűen megdicséri. Megénekli a diákvilág ellenszenves, vagy mulatságos alakjait: a verekedőt, a nagyevőt, az éjjeli baglyot, a fontoskodót.²⁸ Dalolni nem tudó társainak olykor úgy látszik honoráriumért készítenek formás epekedő költeményeket különféle imádottakhoz.²⁹ De merje csak őt valaki nem eléggé tisztelni és holmi „barbár” hazát emlegetni, ugyancsak megkapja a magáét. Megmondja a kis barbár akkor is a véleményét, ha a Guarino csemeték tilosban járnak.³⁰

Azonban a ferrarai diák verseinek legolvasottabb, — pad alatt legolvasottabb, — része: erotikus költészete volt. Ha a főlháborodottak az öreg Guarino elébe tárták a bűnjeleket és ő rosszszalóan csóválta a fejét mondván: ezeket ő nem tanítja, akkor bizonyos lehetett benne, hogy Janus legközelebb őt magát éneklie meg.³¹

²⁴ Ad Paulum, Epigr. L. I. 151. Op. P. I. 517. l.

²⁵ Ad Marcum, Epigr. L. I. 152. Op. P. I. 517—18. l.

²⁶ Ad Bartholomaeum, Epigr. L. I. 153. Op. P. I. 518. l.

²⁷ In furem suorum carminum, Epigr. L. I. 202. Op. P. I. 548. l. — In Gasparem, Epigr. L. I. 229. Op. P. I. 558. l.

²⁸ In otacustas, Epigr. L. I. 226., De eisdem, Epigr. L. I. 227., De eisdem, Epigr. L. I. 228., Op. P. I. 557—558. l. — Ad Gratianum, Epigr. L. I. 85. Op. P. I. 499. l. — De intempestive comedente, Epigr. L. I. 224., De homine praepostero, Epigr. L. I. 225. Op. P. I. 556. l. — In superflua quaeritatem, Epigr. L. I. 230. Op. P. I. 558. l.

²⁹ Föltehető, hogy az epekedő és ajándékokat ígérő versek némelyike Janus társai számára készült (Pld. Ad Magdalenam, Epigr. L. I. 347. Op. P. I. 615. l. továbbá, Epigr. L. I. 349. Op. P. I. 617. l.). Tudjuk, hogy Janus honoráriumért is írt verseket. V. ö. Ad Troilum, Epigr. L. I. 327. Op. P. I. 604. l.

³⁰ Ad Guarinum Veronensem, Epigr. L. I. 63. Op. P. I. 487—88. l.

³¹ Ad Guarinum, Epigr. L. I. 127. Op. P. I. 514. l.

Eldöntetlen kérdés azonban, hogy a janusi költeményekben annyszor megzendülő idillikus hang és a sziporkázó lususok mit köszönhetnek a korabeli olasz vulgáris irodalomnak? Janus a népnyelvre vonatkozó véleményében talán közelebb állott a ridegen elzárkózó Guarinohoz³², mint Leonello d'Estehez, a vulgáris irodalom nagy ferrarai barátjához. De elég szabad fölfogást kellett, hogy valljon. Költeményeiben nyoma van olasz írók olvasásának. A Jacobus Antonius Marcellushoz írott panegyricusban átvette Dante híres Odysseus jelenetét.³³ Az Itália békességeért írott meg-
rázó költeményében pedig érezzük Petrarca Cola di Rienzihez és Itália fejedelmeihez intézett költeményeinek hatását.³⁴ Janus előtt szentek Petrarca hamvai³⁵ és, amikor meg akarja dícsérni Marcellust olasz költeményeiért, Petrarcahoz hasonlítja. Marcellus kedvéért elnézően megengedi, hogy az is költő, aki vulgáris nyelven ír: „Mit számít az, hogy valaki milyen nyelven ír jó költeményeket? A néma madárkát is dícsérjük, ha szépen dalol”.³⁶ Azt is megmondja, hogy mit jelent a „szép” ének. Csiszolt verseket: „cultos rhythmos”.³⁷ Egyik barátját, Rubertust a kétértelmű „bárd” névvel bosszantja, mert a primitív költészetben ugyanazt véli látni, mint Rubertusban: együgyűséget, járatlanságot, azaz csiszolatlanságot.³⁸ Janus aligha térhetett el barátjának, Galeottonak fölfogásától, aki a dantei „Convivio” tanulmányozója volt, kíváncsisággal és érdeklődéssel figyelte a népi nyelvet, de többre becsülte a műveltek arisztokratikus latin nyelvét.

Amint Janus nyelve, hangulata és költészetének anyaga az olasz humanizmus talajából nőtt ki, éppen úgy gondolkodásában is ott izzik az olasz renaissance minden problémája, sőt ha ezekre a kérdésekre költői kifejezöt keresnénk, keveset találunk Janusnál alkalmasabbat. Ellenmondásoktól, összeütközésektől, vívó-

³² Hegedűs István: *Guarinus és Janus Pannonius*. Értekezések a nyelv és széptudományok köréből, 1896. 16. köt. 8. sz. 24. l.

³³ V. ö. a 14. jegyzetet.

³⁴ Carmen pro pacanda Italia ad Imperatorem Caesarem Fridericum III. Op. P. 211—231. l. — Továbbá: Francesco Petrarca; Le Rime, „Spirto gentil che quelle membra reggi” és „Italia mia; be che l' parlar sia indarno”.

³⁵ Ad Arquada, Epigr. L. I. 89. Op. P. I. 500. l.

³⁶ Ad Marcellum, Epigr. L. I. 209. Op. P. I. 531. l. — De versibus Marcelli a se latine expressis, Epigr. L. I. 359. Op. P. I. 611. l.

³⁷ U. o.

³⁸ Ad Rubertum, Epigr. L. I. 50. Op. P. I. 481. l.

dásoktól gyötört lélek. Költészete pesszimizmustól újjongásig, komoly hittől cinikus csúfolódásig a lélek minden rezdülését kifejezi.

A „*nomen*“, a hírnév Janus számára is a földi halhatatlanságot jelenti. Ha az ember meghal, teste a földre jut, lelke az égbe, ha derék volt. De egyénisége, a *nomen* fennmarad a földön.³⁹ Humanista számára valami szörnyűbbet nem lehet elképzelni, mint a második halált, a név halálát.⁴⁰ A *nomen* határai rendkívül kiterjedtek. Közönsége a föld minden népe. Birodalma fölér a csillagokig, időben pedig tart a világ végezetéig.⁴¹ A jelenkor viselkedése a *nomennal* szemben eléggé engedelmes: „*Korunk tisztel, ünnepel, csodál, imád.*“ — jelenti ki Janus föllebbezhetetlenül Lodovico Gonzagának.⁴² A *nomen* győzelme a halál fölött az egyén megmaradását jelenti. Petrarca „*Trionfi*“-jának ez a győzelme minden humanista álma volt. Janus a dicsőségvágyat még a szentekben és filozófusokban is szeretné fölfedezni.⁴³

De a *nomen* e birkózásában a halállal megnyilvánul a renaissance gondolkodás egyik alapvető formája is. Ez az alapvető forma a renaissance hatalmi gondolkodásából fakadó dinamizmus, küzdelem, versengés. Nincs a humanista Janusban a természetnek olyan erője, a történelemnek olyan alakja, fogalma, amely ne állna egy másikkal küzdelemben. Mindíg el kell dönteni, ki a győztes. A megénekelte hős versenyez Róma hőseivel és győz. Verseng tulajdon őseivel és fölülkerekedik. Verseng kortársaival, polgártársaival és első közöttük.⁴⁴ Versenyez az istenekkel, akik a renaissanceban sokszor az emberfölötti ember szimbolumai, és legalább is egyenlő velük.⁴⁵ A ferrarai fejedelem nagyobb Nagy

³⁹ Epitaphium in Franciscum Barbarum, Ábel: *Analecta*, 121. l. — Pan. ad Marcellum, v. 1778—79. Op. P. I. 154. l.

⁴⁰ Pan. ad Guarinum, v. 215—16. Op. P. I. 74. l. — Janus Pannonius moriens, Ábel: *Analecta*, 131. l.

⁴¹ Pan. ad Marcellum. v. 1165—66. Op. P. I. 122. l. U. o. v. 2263, Op. P. I. 168. l. — Pan. ad Guarinum, v. 120—21. Op. P. I. 9. l. — De morte Andreolae, Eleg. L. I. 2. Op. P. I. 363. l. — De translatione Johannis, episcopi Varadiensis in ecclesiam Strigoniensem, Epigr. L. I. 51. Op. P. I. 482. l.

⁴² Carmen ad Ludovicum Gonzagam, principem Mantuanum, v. 39. Op. P. I. 240. l.

⁴³ Ad Galeottum Martium, Eleg. L. II. 4. Op. P. I. 371. l.

⁴⁴ Pan. ad Marcellum, v. 138—40, 147—152. Pp. P. I. 70. l.

⁴⁵ Pan. ad Guarinum, v. 900—901. Op. P. I. 50. l. — Pan. ad Marcellum, v. 1708—709. Op. P. I. 150. l. — Ad Galeottum Martium, Eleg. L. II. 4. Op. P. I. 372. l. — Epitaphium Thaddaeae, Epigr. L. I. 135. Op. P. I. 519. l. — Angelo Poliziano egy epigrammában a hőst földön és égen uralkodó istennek

Sándornál, vagy Titus császárnál.⁴⁶ Mantegna legyőzi az ókor festőit, első kortársai között és versenyez a természettel.⁴⁷ Paulus Logicus legyőzi logikájával az embereket, ezért a párkák elmetszik élete fonalát, még mielőtt pompás beszédével őket is sarokba szorítaná.⁴⁸ E küzdelmek stiláris kifejezése többnyire az összehasonlítás. Hunyadi János legyőzi a halált, mert Romulushoz hasonlóan elevenen száll az égbe.⁴⁹ Az ember küzd a természettel. Az ég ellen küzdő titánok mitoszából vesz képeket Janus, hogy Marcellus természetet legyőző hadi vállalatát kiszíneze.⁵⁰ Caesar, ha hidat épít a Rajnán, Marcellus, ha áthidal kis olasz folyókat, meghódítja, megfélemezteti, megköti őket.⁵¹ Valósággal halmozódnak a küzdelmek abban a hasonlatban, amelyben Janus a római Marcellus érdemeivel szemben kiemeli a velencei Marcellus érdemeit: „*Amaz csak embereket győzött le és emberi fáradalmakat, emez legyőzte a természet fékezhetetlen zordságát.*”⁵² Prometheus árnyéka állandóan ott lebeg fölöttük, hirdetve az emberi ész és előrelátás diadalát Epimetheusszal, az oktalan emberrel szemben.⁵³ A kor hőse még a szenteket is legyőzi. Így Marcellus Szent Ambrosiust.⁵⁴ Azonban szerintük az emberi győzelem csúcspontja az, amin Szent Ambrosius méltatlankodik is: „*Honnan van halandó embernek olyan hatalma, hogy isteni rendeléseket visszafordítson útjukból?*”⁵⁵ A versengés kiterjed mindenre, ami égen és földön van. Küzdenek egymással a kristályedények és a mu-

nevezi, mert jövetelekor elébe tódul a nép és kiderül az ég. De a következő epigrammában kineveti a hőst is és önmagát is. (Ad Xystum cardinalem. Ad eundem: Angeli Politiani Opera omnia, Basileae. 1563, 501. l. Janus korában még komolyabban vették az ilyesmit és, ha észrevették virtuális gondolkodásuk furcsaságát, mindig másban vették észre. (De Sigismundo Malatesta, tyranno Arimini. Epigr. L. I. 213, De eodem, Epigr. L. I. 214. Op. P. I. 552–53. l.

⁴⁶ Joannis Pannonii... tetrastichon in Borsum, Ábel: Analecta, 99. l.

⁴⁷ Laus Andreae Mantegnae, pictoris Patavini, Eleg. L. I. 2. Op. P. I. 277–78. l.

⁴⁸ Epitaphium Pauli Logici, Ábel: Analecta, 122. l.

⁴⁹ Epitaphium Joannis Hunyadi, Mathiae regis patris, Epigr. L. I. 13. Op. P. I. 460. l.

⁵⁰ Pan. ad Marcellum, v. 895–900. Op. P. I. 108–109. l. U. o. v. 1761–1762. Op. P. I. 153. l.

⁵¹ U. o. v. 1663–71. Op. P. I. 148. l.

⁵² U. o. v. 2841., 2854–55. Op. P. I. 209–10. l.

⁵³ Pan. ad Marcellum, v. 2547, 2549. Op. P. I. 193. l.

⁵⁴ U. o. v. 1896. Op. P. I. 160. l.

⁵⁵ U. o. v. 1877–78. Op. P. I. 159. l.

ranói üveg,⁵⁶ a csillagok és a nap, a folyók és a tenger.⁵⁷ A test küzd a szellemmel,⁵⁸ korszakok egymással,⁵⁹ Isten pedig a fátummal.⁶⁰ Ezekben a példákban egészen jól szemlélhető a versengés gondolatának összefüggése a hatalomvágygal.

A küzdés harci eszköze a *virtus*. A humanista virtusa versírásban, meggyőzésre való képességben, kifejezésre való készségben rejlik. A gyakorlati ember virtusa ezzel szemben inkább az észesség, előre látás, szellemi éberség, melyek fenntartják az állhatatlan és irántunk ellenséges szerencsével folytatott küzdelmében.⁶¹ Mindezek ellenére tényleg soha nem volt kevesebb hajlam a hősiességre, mint éppen ebben a korban.⁶² Mert győzni akartak, nem pedig meghalni.

A humanisták a szellemi harc színterén maradtak. Egészen véve nem is szerették a testi küzdelmet és kísérőjét, az erőszakot. Bízta benne, hogy az ékesszólás és erőszak versenyében a beszéd győz. Hitték, hogy szelíd szóval lehet kormányozni.⁶³ Janus megköszöni Guarinonak, hogy zengő beszédével megvalósította a műzsák és béke honát és ezáltal távoltartotta Ferrarától a mindenütt dühöngő háborút.⁶⁴ Ő már Itáliában gyűlölte a háborút. Úgy gondolta, hogy elég róla könyvekben olvasni. Hiszen élet volt az is számára. De veszély nélküli élet. Úgy érezte, hogy nagyon is igaz a műzsák és a háború ellenséges viszonyáról szóló mondás.⁶⁵ Neki sohasem a hadakozó Róma tetszett, hanem az augustusi arany század Rómája. Azé a szent koré, amikor a polgárok tisztelni kezdték a műzsákat. A humanista föladatának vallotta visz-

⁵⁶ Eadem. Ábel: *Analecta*, 127. l.

⁵⁷ *Carmen ad Ludovicum Gonzagam*, v. 50–55. *Op. P. I.* 241. l.

⁵⁸ *Ad Galeottum Martium*, *Eleg. L. II.* 4. *Op. P. I.* 368. l. — *Pan. ad Marcellum*, v. 1366–67. *Op. P. I.* 132–33. l.

⁵⁹ *U. o.* v. 37–38, 47–52. *Op. P. I.* 64–65. l. — *U. o.* 1849–50. *Op. P. I.* 106. l. *U. o.* v. 1034. *Op. P. I.* 116. l.

⁶⁰ *De inundatione*, *Eleg. I.* 13. *Op. P. I.* 342. l.

⁶¹ *Pan. ad Marcellum*, v. 150–51. *Op. P. I.* 70. *U. o.* 746–48. *Op. P. I.* 101. l., *U. o.* v. 805–805. *Op. P. I.* 104. l., *U. o.* v. 1444. *Op. P. I.* 136. l. — A *virtus*-gondolat fejlődésére v. ö. Hans Baron: *Das Erwachen des historischen Denkens im Humanismus des Quattrocento*. *Historische Zeitschrift*, 1932. 5–7. füz. 20. l.

⁶² Huszti: i. m. 166–67. l.

⁶³ *Pan. ad Marcellum*, v. 130–31. *Op. P. I.* 69. l.

⁶⁴ *Pan. ad Guarinum*, v. 438–39. *Op. P. I.* 26. l.

⁶⁵ *U. o.* v. 425–29. *Op. P. I.* 25. l.

szaadni ezt a birodalmat az emberiségnek és továbbfejleszteni.⁶⁶ Így köszönti mesterét: „*Te a halott neveket visszaadod az életnek, te visszahívod az anyát, hogy csókolja meg gyermekét.*”⁶⁷ A multnak és a jelennek, a föltámasztott anyának és gyermekének csókja a humanista műve. A humanista tehát új aranykort jelentő, vergiliusi csodagyermek. A csecsemő Guarino fölött bölcsődalt a hegyek énekelnek.⁶⁸ Az újjászületés gondolata Janus lelkét is megszállja, az ő képzeletében is ott lobog a főnix, „*kelet madara*”, a „*phoebusi madár*”. A trójai főnixből a római főnix lobbant lángra és belőle az új koré. De a fejlődés törvényét is megpillantja Janus. A főnix elporlad és újrakel s föltámasztásában egyenlő lesz a régivel. De Trója újjászületése nagyobbat adott a világnak⁶⁹ és az újkori föléledés még Rómánál is többet.⁷⁰

A humanista missziója nemcsak a mult föltámasztásában érvényesült. Janus meglátja a kifínomult lelkek Európájának körvonalait, midőn Guarino katedrája előtt Európa ifjúságát látja összeseregleni. A hódító humanista szellem határai ezeknek műveként a római birodalom legtávolibb határai és provinciái lesznek.⁷¹ A Guarino-panegyricusban drávamenti templomról beszél, ahol majd Guarinonak és családjának szobrai állanak és minden népek ifjúsága szellemi versenyekkel tiszteli a mestert.⁷² Ebben a templomban Janus számára látható alakot öltött az a gondolat, hogy a jövő Európája a Guarino hirdette kultúrában egyesül.

Valóban ezentúl Janusnak két hazája van: az olasz humanista világ, az „*orbis Italicus*” az egyik, mely hasonlatos vonzóerőben ahhoz, amelyet valaha „Város”-nak neveztek. Az olasz humanista világ határai nem a ferrarai fejedelemség határai, nem

⁶⁶ U. o. v. 1023—26. Op. P. I. 56. l.

⁶⁷ U. o. v. 1028—29. Op. P. I. 57. l.

⁶⁸ U. o. v. 1058. Op. P. I. 58. l.

⁶⁹ De Roma, Epigr. L. I. 107. Op. P. I. 503. l. — A főnix-szimbólumra v. ö. K. Burdach: *Reformation, Renaissance, Humanismus*, Berlin, 1918, 66—82. l. U. a. Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit. Vom Mittelalter zur Reformation. Berlin II. Bd. I. Teil, 1. Hft. 1928. 61, 83—84, 93—94, 136—37, 208, 460, 565, 635. l.

⁷⁰ Pan. ad Marcellum, v. 37—38. Op. P. I. 64. l. — U. o. v. 47—52. és v. 58—59. Op. P. I. 65. l.

⁷¹ Ad Guarinum, Epigr. L. I. 181. Op. P. I. 538. l. — Pan. ad Guarinum, v. 1023—26. Op. P. I. 56. l. — V. ö. ehhez a kérdéshez Konrad Burdach: *Reformation, Renaissance, Humanismus*, 20. l. — U. a.: *Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit*, 170—520. l.

⁷² Pan. ad Guarinum, v. 650—668. Op. P. I. 37—38. l.

is az Alpes, hanem, ameddig humanisták eljutnak.⁷³ Másik hazája ezen belül Pannonia provincia, ahol született, mint ahogy mes-
terének, Martialisnak szűkebb hazája Hispania provincia volt.
Ezt „*pates Hispanus*”-nak nevezi, ahogy ő viszont Janus *Panno-*
nus.⁷⁴ Janus magyarországi magatartását, hazájához való viszonyát másként megérteni nem lehet. Magyarország ezentúl csak szülőföldje, anyjának és testvéreinek lakóhelye, azonkívül félbarbár provincia. Már kész is a küldetés, melyet a humanista sors rárótt. Guarino olasz földre telepítette át a múzsákat, ő, Janus azért került Itáliába, azért lett Guarino-tanítvány, hogy átvigye Itáliából a múzsákat a Duna mellé.⁷⁵ Guarino hazáját második Görögországgá változtatta.⁷⁶ Janusnak az lesz a föladata, — amit Bonfini később Mátyás és Beatrix érdemének tulajdonított, — hogy Pannoniából második Itáliát teremtsen. Hazájának földje barbár. Gúnyolják is érte, de bámulják is, hogy onnan ilyen csodálatos tehetség került ki.⁷⁷ Janusnak kell elosztatnia ott a barbárságot, hiszen ő Itáliában nemcsak humanista polgár lett, hanem a legelsőik közé került.⁷⁸ Itália Janus lelki újjászületésének földje lett. Tőle való elszakadása később sokkal nagyobb csapást jelentett számára, mintha valóságos hazáját veszítette volna el. Már kívülről tekinti nemzetét: „*büszke*” és „*zord*” magyarokat kezd emlegetni, mintha csak olasz lenne.⁷⁹ Pedig szerette a provinciát, melyben született. Hazája „*szívbéli gondja*” (tua cura) volt s ha valaki barbárnak nevezte azt, Janus megvédte. Azt mondogatta: ott is vannak olyanok, akiknek „*forró szívük ragyog*.”⁸⁰

A humanizmus szétszakította Janusban a haza fogalmát, noha felszabadítva tehetségét évezredek életét és európaiságot adott cserébe. Ugyanúgy szétszakította a humanizmus Janus hitét is

⁷³ Ad Galeottum Martium, Eleg. L. II. 4. Op. P. I. 369. l.

⁷⁴ In Crispum, Epigr. L. I. 247. Op. P. I. 577. l.

⁷⁵ Pan. ad Guarinum, v. 320—23. Op. P. I. 19—20. l. — U. o. v. 485—88. Op. P. I. 28. l.

⁷⁶ U. o. v. 758. Op. P. I. 43. l.

⁷⁷ Titus Vespasianus Strozza ad Janum Pannonium. Eleg. L. II. 5. Op. P. I. 374. l.

⁷⁸ Baptista Guarinus affini suo carissimo Joanni Bertucio salutem plurimam dicit. Ábel: *Analecta*, 203—11. l. — Se ipse commendat, Epigr. L. 78. Op. P. I. 493. l.

⁷⁹ Pan. ad Marcellum, v. 2814—15. Op. P. I. 207. l. — U. o. v. 1647—50. Op. P. I. 147. l.

⁸⁰ Ad Prosperum, Epigr. L. I. 148. Op. P. I. 523. l.

lebontva gondolkodásának korlátait. Janus nem volt hitetlen. A hazulról hozott egyszerű áhítat olyankor tolul ajkára, amikor valami jobban a szívéhez ér. Kedves barátja útra kel messzi tengerekre s Janus búcsúja, mint valami sóhaj száll utána: „*A Teremtő és a Szentséges Szűz adjanak neked jó utat, drága Perinuszom! Vigyázz, vigyázz s minden szentek védjenek!*”⁸¹ Lelke mélyén ott őrzí Szent László király képét, azét, aki a magyar vallássóság komoly és férfias szimbóluma s mindig föltámad, valahányszor veszedelem tör a nemzetre. Janus hazatérte után a kedves Váradtól búcsúzik, hogy Pécsre menjen. Az orátor szeme alighanem könnybe lábad, midőn így végzi meg sem nevezve, hogy kiről van szó: „*És te lovag, a ragyogó fegyverben, ki jobboldal harci szekercét emelsz, kinek márványoszloptól ragyogó sirja tiszta nektárt gyöngyözött, útunkat kegyesen segítsd.*”⁸² De Janus hite csak néha buzog föl. Az epigramma-írásba való beleélés erősen kifejelesztette benne régi hajlamát a szkepszisre. Lelkébe viharzott Itáliának káprázatosán gazdag, de kaotikus élete is. Hangulatai erősen ingadozók. Lususaiban tréfásan megcsipkedi a jubileumra menőket és a Rómába zarándokló Galeottot is elbűcsúztatja a múzsáktól.⁸³ Később azonban, amidőn szemben áll Rómával, már nem tréfál. Megérti, ha valaki ide „*zarándokol a hit szerelméből*”. Bár maga nem azért jött: Róma romjai előtt lesz könnyes a szeme.⁸⁴

Egészen korán megkezdődik Janusban az a folyamat, melyet neoplatonizálódásnak nevezhetnénk. Egyfelől az ókor mélyen átélte mitoszai, másrésről a keresztény hierarchia éles ellentétben állottak. Kiegyenlítésükre az újplatonizmus lett volna hivatva. Janus a pogány vallási kifejezéseket keresztény értelemben használja, mint legtöbb humanista társa: *divus, deus, numen* szentet jelentenek, a szentek szobrait *simulacra deorum*-nak, az apácákat *Vestales*-eknek nevezi.⁸⁵ Az Olympos akárhányszor menny-

⁸¹ XXXIII. Elegia. Abel: *Analecta*, 129. l.

⁸² *Abiens valere iubet sanctos reges Varadini*, Epigr. L. II. 5. Op. P. I. 645. l.

⁸³ Galeotti peregrinationem irridet. Epigr. L. I. 22. Op. P. I. 466—67. l. — *Deridet euntes Romam ad iubileum*, Epigr. L. I. 246., *De eodem*, Epigr. L. I. 247., *De eodem* Epigr. L. I. 248., *De caupone qui anno iubilei ditatus.*, Epigr. L. I. 249., *De eodem* Epigr. L. I. 250., *De eodem*, Epigr. L. I. 251. Op. P. I. 566—68. l.

⁸⁴ *Roma ad hospites*, Epigr. L. I. 324. Op. P. I. 602. l.

⁸⁵ *Pan. ad Marcellum*, v. 2287—97. Op. P. I. 180. l.

országot jelent, Juppiter pedig a *summus pater* értelmében a keresztény atyaisten. A pogány istenek elhelyezése a keresztény hierarchiában nagy nehézségeket okozott. De a humanisták annyira szabad és minden határfalat lebontó életet éltek, hogy még ezt is le tudták győzni, természetesen a maguk módján. Erre az eljárásra rendkívül jellemző példa fordul elő Janusnak Jacobus Antonius Marcellusra írt dicsőítő költeményében. Szent Ambrosius hazájának, Milanonak érdekében Pallas Athene alakját veszi föl, hogy rászédhesse Marcellust.⁸⁶ Gemisthos Pleton rendszere bármennyire erőltetettnek és zavarosnak is lássék ma, végeredményben mégis hősie erőfeszítés arra, hogy megnyugtató vallási szintézist adjon a kortársaknak. Az istenek Isten ideáivá lettek. A történeti vallások és filozófiák egymásra kopírozása történetfölötti deizmust hozott létre. Isten ismét átvilágított a természetben. Ehhez az Istenhez fohászkodik majd Janus: „*Istenek nagy atyja, aki annyi tagba elömlőve a roppant testet éltető fuvallattal táplálsz...*”⁸⁷

Janus vallásosságában már egészen korán voltak panteisztikus vonások. Guarino dicséretére írt költeményének egyik legérdekesebb része az az orfikus naphimnusz, amely Macrobius *Saturnalia*-ja nyomán keletkezett: „*A végtelen világ nem hord magában előbbvaló dolgot, mint a nap. A nap Juppiter szeme, a világ értelme, a fény kútfeje, a dolgok mérséklője, az ég szíve, az éter lelke, a csillagok ura, a forgó egek kimerője, érzéket adó, élők éltetője, születők csiráztatója, kincseket ajándékozó, dicsőséget osztogató, földnek és víznek termékeny hitvese, végzetek irányítója, legfőbb isten s minden isten együtt! Már akár Attysnak nevezze a frigiai, Adonisnak a föníciai, mint Mithrast imádja a perzsa, Serapisként tisztelje Pharos, vagy Pannak nevezze Thegea és Memphis Osirisként sirassa.*”⁸⁸ Ez a naphimnusz két jóbarátban, Janusban és Galeottóban hatalmas perspektíva kiindulópontját jelöli. Galeottóban akkortájt villant föl a heliodinamikus naprendszer sejtése, mely olvasmányain keresztül egyre érlelődött, amíg először 1464-ben Filelfo ellen írt vitáiratóban,

⁸⁶ Pan. ad Marcellum, v. 1924–48. Op. P. I. 165. l.

⁸⁷ De inundatione, Eleg. L. I. L3. v. 165–70. P. I. 341. l.

⁸⁸ Pan. ad Guarinum, v. 920–31. Op. P. I. 51–52. l. — Aurelii Macrobii Ambrosii Theodosii Conviviorum Saturnaliorum Libri VII., Parisiis, 1583. 196–219, 222, és passim 236–268. lapokon. — A renaissance pogány jellegű himnuszköltészetére v. ö. P. L. Ciceri: *Michele Marullo e i suoi Hymni Naturali*, Giornale Storico della Letteratura Italiana, 1914. 64. köt. 316–353. l.

majd 1489-ben a „*De doctrina promiscua*“-ban még Ficinust is megelőzve határozottan kimondotta az új törvényszerűségeit. Janus figyelmét talán éppen természettudományos érdeklődésű idősebb barátja hívta föl a napnak neoplatonikus jelentőségére. Janus ezáltal a legköltőibb és leginkább megkapó ponton jutott érintkezésbe a neoplatonizmussal. Vegyük hozzá, hogy néhány év múlva, nagy szenvedései idején, mennyire hozzá lett kötve egészsége, hangulatai, egész élete az éltető naphoz. Magyarországon a harc nem a kereszténység és platonizmus között vívódott benne, hanem a platonizmus és a materializmus között. Már Itáliában ír egy érdekes epigrammát valami Laurushoz, melyben a későbbi fejlődés csiráját látjuk. Vigasztalja, ne féljen a haláltól: „*Félsz a haláltól? Már pedig, Laurus, hiábavaló félni a haláltól, akár Platon mondja az igazat, akár Epikuros.*“⁸⁹ Ez a két véglet hitet és hitetlenséget jelentett számára. E két véglet között vergődött. Mikor mindenfelé igazságtalanságot és szenvedést tapasztalt, vagy olyan költeményeket írt, melyekben az isteni igazság záloga az volt, hogy függni fog-e bizonyos Ambrosius,⁹⁰ vagy pedig alázatosan összetörve Isten büntetésének hirdette a szenvedéseket az emberi gonoszságért. Aztán megint fölvetődik benne a gondolat: nem az emberiség iránt ellenséges szerencse állhatatlansága pusztít-e? Vajjon nem a vak sors zavarja-e össze-vissza a világ dolgait? Van-e ereje Istennek a párkák fölött?⁹¹ Vajjon nem igaz-e mégis, hogy időnként szörnyű katasztrófák pusztítják el a világot tűzzel és vízzel, hogy aztán, mint a fönix, újjászülessék?⁹² Ki tudja, hány világ volt Phaeton fáklyája előtt és hány lesz utána? S rá mindjárt elvetődik benne az a kétségbeesett kérdés, mi lesz a hírnévvel? Elpusztul-e az is a kataklizmában? Janus a problémát gúnyos biztatás formájában veti föl: „*Csak menj, hírnév és dicsőség széllel bélelt hajszolója, szeresd a hírnevet, soha meg nem hal az! Mivelhogy békén, vagy véres háborún szerzett dicsőségedet nem bántják a következő századok. Noshát, a következő világ éppen annyit fog terólad tudni, mint arról a világról, amely megelőzte Phaeton fáklyáját.*“⁹³

Janus gondolkodásában a humanizmus teljes bomlást idézett elő. Áldozatul követelte nyugalma és felőrölte lelki erejét. Hogy

⁸⁹ Ad Laurum, Epigr. L. I. 67. Op. P. I. 490. l.

⁹⁰ De Ambrosio, Epigr. L. I. 182. Op. P. I. 539. l.

⁹¹ Minderre vonatkozólag: De inundatione, Eleg. L. I. 13. Op. P. I. 340. l.

⁹² U. o.

⁹³ U. o. Op. P. I. 341. l.

a hitbeli küzdelem mennyire haladt előre benne, nem tudjuk. Alkalmasint azonban Plotinos fordításába nem azért fogott bele testi szenvedései után, mert fordítói hírnevet akart vele szerezni, hanem, mert hitet akart meríteni belőle.⁹⁴

II.

JANUS Itáliában elvesztette minden valóságérzékét.⁹⁵ A szellem tökéletes szabadságának idejét élte, hiszen apróbb pénzzavarok sem adtak mélyebb összeütközést a hétköznapi élet valóságával. A Ferrarában uralkodó béke, az ókor beleolvadása Janusnak és társainak életébe elszabadította Guarino tanítványait a hétköznaptól és gondolkodásukat virtuálissá alakította át. Amint Janus tizenegy év után elhagyja ezt az életet, elhagyja Itáliát, a palotákat, szobrokat, képeket, irodalmi közvéleményt, egyszeriben neki ütődik a valóságnak. Idehaza püspököknek, kancellárnak szánták, mintegy társalkodójául a csaknem tíz évvel fiatalabb királynak. Diplomáciai leveleket vártak tőle, melyek az igazság kimondása és elhallgatása között humanista ügyességgel kanyarogjanak. Ékességnek szánták, akivel el lehet dicsekedni, tanítónak, akiből meríteni lehet s udvari poétának, aki hivatalosan megünnepli a győzelmeket.

Janus azonban elszokott a magyar éghajlattól.⁹⁶ Idehaza meghorhanták a testi szenvedések, a mindent elsorvasztó láz. Gyorsan tudatára ébredt annak, hogy nem is olyan könnyű áttelepíteni a muzsákat a Duna partjaira, mint ahogyan Ferrarában elképzelte.⁹⁷ A király érdeklődött ugyan versei iránt. De az uralkodónak eleme a cselekvés volt, a könyvek nem voltak élettársai. Tanulni jobban szeretett olyanoktól, akik már elvégezték helyette az olvasás munkáját.⁹⁸ Az irodalom csak erőfölfrissítő pihenés volt számára. Vitéznek is nagyobb gondja voltak az államügyek, mint Janus lususai. Lehetséges, hogy Janus már idehaza írta, még pedig Huendler Vitushoz ezt a kis epigrammát: *Kinek írok? — kérdezed, Vitus, mikor nincsen itten sem olvasó, sem hallgató! Magamnak írok, Vitus, és a muzsáknak!*⁹⁹

⁹⁴ V. ö. Huszti József: i. m. 258–263. l.

⁹⁵ U. a. i. m. 202. l.

⁹⁶ Ad Leonellum, Ferrariae principem, Epigr. L. II. 185. Op. P. I. 540. l.

⁹⁷ Ad eundem, Epigr. L. I. 139. Op. P. II. 520–21. l.

⁹⁸ Ad Mathiam regem, Epigr. L. I. 41. Op. P. I. 426–27. l.

⁹⁹ Ad Vitum, Epigr. L. I. 196. Op. P. I. 450. l.

A szellemi száműzöttség érzését a betegeskedés fokozta. Nem kereste ő a párhuzamot tulajdon sorsa és Ovidiusé között, önkénytelenül is teljesen egybeolvadtak panaszai a Tomi-beli száműzött kesergéseivel.¹⁰⁰ Ez délen született, Janus tizenegy év alatt hozzászokott dél melegéhez: mindkettőjüket gyötörte a hideg az új éghajlat alatt. Amaz poéta volt Augustus idejében, Janus humanista volt Ferrarában: egyformán gyűlölték a nyilakat, akár a gétákéi, akár a törökökéi voltak. Mindkettő a Városból került számára félbarbár provinciába, északra.

Lassan, amint nőtt kitüntetésben, hatalomban, talán halványodott benne ragyogó diákkorának emléke, bár megmaradt örök vágyódása dél felé. Idestova már azokat a moldvai *gétákat* nevezi barbároknak, akik ellen Mátyás király hadakozik.¹⁰¹ Idejét a kancellária és pécsi magánya között osztja meg. A Hédervár-kódexnek Janus által írott levelei úgy csoportosulnak egy-egy időszakban, hogy nyilvánvalóvá teszik Janus életének ezt a megosztottságát. Vezetésükkel hozzávetőlegesen meg lehetne állapítani Janus itinerariumát is. Szívesen volt édesanyjánál Pécsen. A tavasz zsendülését is szerette ebben a délnek táruló katlanban szemlélni. Alighanem itt csodálta meg a virágba boruló mandulafát, „mely még a boldog mezőkön is csodálatos lenne, nemhogy Pannoniának fagyos földjén”.¹⁰² Midőn Mátyás király táborában fekszik betegen, idevágyódik: „*Mennyivel jobb volna elfeküdni a lombos tölgy alatt, vagy ahol a susogó víz könnyű zümmögése hallik, majd ilyen, majd olyan könyvekben gyönyörködni és a lehajló ágról gyümölcsöt szakitani.*”¹⁰³ Pedig otthon is szenvedett sokat. Zárt ablakok mögött verítékezett és reszketett, bírkózott lázálmaival, hívta a könyörületes álmod, hogy jöjjön addig, amíg meg nem előzi testvére, a halál. De mi lesz a lélekkel, mi lesz a halál után? Mindegy, csak a szenvedésnek legyen vége!¹⁰⁴ Ha nem volt beteg és csendesebb napok köszöntöttek rá, méltó társaival, összegyűjtött könyveivel beszélgetett magányában. Az időnkinti

¹⁰⁰ P. Ovidii Nasonis Tristium: Liber II. P. I. v. 3., Liber III. P. I. v. 9–10., Liber III. P. 3. v. 10., Liber III. P. 10. v. 5–6. Liber III. P. 14. v. 27–30, 38. Liber III. P. 14. v. 39–40, 49. — P. Ovidii Nasonis Epistolae ex Ponto, Lib. I. P. 7. v. 12. — Huszti: i. m. 203. l.

¹⁰¹ De signis, quae Moldavis erepta in templo Beatae Virginis Budae suspendebantur. Epigr. L. I. 10. Op. P. I. 458. l.

¹⁰² De amygdalo in Pannonia nata, Epigr. L. I. 28. Op. P. I. 469. l.

¹⁰³ De se aegrotante in castris, Eleg. I. 9., Op. P. I. 315. l.

¹⁰⁴ Blasio militanti febricitans, Eleg. L. I. 5. Op. P. I. 279–81. l. — Con-

egyedüllét és szenvedés nemhogy megtörte volna, hanem nagyra nevelte büszkeségét. Itáliába küldött panaszaival egyidőben büszkén hirdeti: „Egykor olasz földről szállt szerte a dal, most Itália olvassa a Pannóniából küldött költeményeket. Nagy dicsőség ez nekem, de neked, hazám még nagyobb: elmémmel nemessé tettelek.”¹⁰⁵

Mint kancellárhoz illik, bókolva dicsőítgeti a fiatal királyt, ha győztesen visszatér valamelyik háborúból, ha kocsiját szarvas vonja, ha ellenségeit kell kipellengérezni, ha oroszlánokat kap ajándékba, ha nagy atyjának apotheozisát kell megírni.¹⁰⁶ Azonban mélyebbről törnek elő azok a sorok, amelyekben humanista multjához és vergiliusi lelkületéhez híven békéért könyörög. Janus mindig gyöngéd és békés volt. A kötekedők elől félre húzódott. Nem szerette az aranyat, mert ok lehet a háborúra, vagy zsold lehet belőle. Utálta a vasat, mert fegyvert kovácsolnak belőle. Gyűlölte a lovakat, mert harcosokat hordoznak.¹⁰⁷ Érzékenysége fokozódott a testi gyötrelmek során. Élmények alapján írja, hogy az önmaga sorsában biztos elme nem tud máson szánakozni, mert mindenki a saját tapasztalásán lesz irgalmassá.¹⁰⁸ Janus lelkének törékeny finomságát néhány jellemző gesztus határolja körül. A gyümölcstől roskadozó almafában meggyűlöli a termékenységét, mert az összetöri az anyát. Úgy véli, nem csoda, ha az anyák menekülnek a magzat elől, mikor ez a jutalmuk.¹⁰⁹ Az éjszaka borzongást hoz számára. Ha el-elrejtőzik a hold, megretten a homálytól és az éj titokzatos susogásaitól. Anyja halálakor is rettegő félelemmel mutat a holdra, mint a romlás démonára.¹¹⁰

Nem lehet tehát csodálkozni, ha Mátyás háborúiban jobban érezte a pusztulást, mint a dicsőséget. Magyarsága is békés természetű. Mindenkit megkímélne, de különösen fáradt Pannóniáját. Fohászkodik az üstököshöz, kérve bő termést, emberi boldogságot, töröknek kiűzetését, Európának, de leginkább hazájának békés-

quaestio de aegrotationibus suis mense Martio, Eleg. L. I. 10., Ad somnum, Eleg. L. I. 11., Ad animam suam, Eleg. L. I. 12. Op. P. I. 320—31. l.

¹⁰⁵ Laus Pannoniae, Epigr. L. I. 61. Op. P. I. 487. l.

¹⁰⁶ Huszti: i. m. 205—206. l.

¹⁰⁷ Mindehhez v. ö. De Bilbili, Epigr. L. I. 285. Op. P. I. 381. l. — Threnos in Racacinum cubicularium, Eleg. L. I. 15. Op. P. I. 353. l.

¹⁰⁸ U. o. Op. P. I. 351. l.

¹⁰⁹ De arbore ninium foecunda, Eleg. L. I. 14. Op. P. I. 344—46. l.

¹¹⁰ Ad Lunam, Epigr. L. I. 265. Op. P. I. 574. l. — Invehitur in Lunam, quod interlunio matrem amiserit, Eleg. L. 7. Op. P. I. 296—303. l.

séget. Siratja az áradás sújtotta parasztot, mert elpusztult búzája, barma és „még a tőkén folyott el bora”.¹¹¹ A súlyosléptű hadistennek szemébe mondja izgatott panaszát:

„Te Súlyosléptű, mindig vastól csillogó,
Határt kipusztító, várost leromboló,
A föld utánad árva s telt a Tartarus,
Te vérre szomjazó, halottra éhező,
Te férfiromlás, asszonyoktól átkozott!”

S a vitát esdekelve zárja be lelke állandó refrainjével:

„Atyánk, kíméljed már fáradt Pannóniát!”¹¹²

A humanista Janus egyetlen háborút tartott igazságosnak: azt, amely a török kiűzését tűzte céljául, mert benne a művelt nyugat háborúját látta a Görögországot leigázó embertelen barbárok ellen. Így fordul Janus Itáliához: „*Nem szégyen-e, hogy görög földön, mely műveltség anyja, most barbár nyelv az úr?*” Janus úgy érezte, hogy minden más harc akadályozná szellemi küldetése véghezvitelében.

Mátyás király sem szívesen háborúzott. Midőn már megindult a nyílt küzdelem közte s Janus Pannonius között, így ír Pomponius Laetushoz: „... *be kell vallanunk, hogy nem irígylésre méltó a királyok sorsa, kik kénytelenek háborút viselni, amelyeknek megvannak a maguk diadalai, mégis mindig emberi vértől áztatottak. Mi egyáltalán nem kívánjuk a háborút, mégsem tudjuk visszaautasítani: ezt népünk becsülete, azt jogaink sérelme, amaz pedig rosszakaróinknak szándéka parancsolja.*”¹¹⁴ A király nem is Janus békére sóvárgó verseit vette rossz néven.

Az életnek két teljesen különböző pontjáról közeledtek egymás felé. Mátyás a tett felől, az ékesszólás felé, Janus a virtuális életből a kancellárnak tettekhez simuló levelei felé. Találkozniuk kellett, de csak futólag. Mátyás világbirodalmat akart teremteni, viszont a humanista a szűk látókörű nemzeti párttal, az országon kívül hadakozni nem akarókkal jutott önkénytelenül összhangba,

¹¹¹ De stella aestiva meridie visa, Eleg. L. I. 4. Op. P. I. 283. l. — De inundatione, Eleg. L. I. 13. Op. P. I. 333. l.

¹¹² Ad Martem, precatio pro pace. Epigr. L. I. 7. Op. P. I. 455—56. l.

¹¹³ Mathias, rex Hungarorum Antonio Constantio, poetae Italo, v. 121—122. Op. P. I. 310. l.

¹¹⁴ Teleki József gróf: *A Hunyadiak kora Magyarországon*, XI. köt. Pest, 1855. 454—55. l.

pédig azok sokkal távolabb estek tőle műveltségben, mint a király. De Janust nem az ő szempontjuk vezette. Békés természetét kifejlesztették irodalmi mintái, betegsége, humanista világszemlélete. Itália romlásának oka is éppen abban volt, hogy minden kiválóbb egyénisége intellektualizálódott. Mire a „megváltó fejedelem“ teóriája megérett, képtelenek voltak azt valóra váltani.¹¹⁵ Janus tizenegy évi olaszországi tartózkodása alatt nem jött rá, hogy a tömérdék szenvedésnek éppen az az oka, hogy nem néznek szembe velük fegyverrel. Nem is jöhetett rá. Mert éppen abban a szellemi áramlatban élt minden gondolatával, amelyik Itália cselekvésbeli tehetetlenségét nem kis mértékben fokozta: a humanizmusban.

Idehaza is mindenképen a szenvedések végét akarta látni. Hiszen a magyar sors akkor sem volt könnyű. Különben nem jutott volna Janus a messianizmus kétségbeesett gondolatára. Midőn dagadnak a folyók és az árvíz óriási területeket önt el, a vízőzön látomása támad föl benne. Szinte hallja már, hogy az emberiség közös bűneinek büntetéséül mindenütt zúgnak a vizek. Ha mindenki elpusztul, — jelentette ki ekkor a vátesz, — a magyar nép sem akar megmaradni. De azután antitézisként nekiütődik a kérdés, mely a szónoki formulát szívbemarkoló tartalommal tölti meg: *„Ha ellenben mi, hunok, egyedül bűnhődünk mindenki vétkeiért, Emberi Nem, eszközöld ki az engesztelést!”*¹¹⁶

Janusban megvolt a Duna partjain teljesítendő küldetés tudata s ez egyre növelte benne a vátesznek, a szellemi vezérnek az alakját. A prófétákat éppen úgy vátesznek nevezi, mint Enniust, akit kora gyermekkorától fogva „szent költőnek“ (sacer poëta) tekintett. Ám csak Magyarországon rótt le igazán tiszteletét iránta, amikor magyar tárgyú művének az „*Annales*“ címet adta. Ennius munkája pontosan megfelelt annak a fölfogásnak, amelyet a humanisták az époszról maguknak alkottak: náluk az csupán fényes tettek dicsérete epikai fölépítés nélkül. Petrarca „*Africa*“-ja hasonló tárgyválasztásával erősítette Ennius emlékét. Janus a római történelem bármely részét époszi tárgynak tartotta. Ugyanilyen alkalmasnak vélte akármelyik híresebb korabeli feje-

¹¹⁵ Francesco De Sanctis: *L'uomo del Guicciardini*, Saggi Critici, Napoli, 1923, II. 7—33. l.

¹¹⁶ De inundatione, Eleg. L. I. 13. Op. P. I. 337. l. — Janusnak lelki formája lett az antitézis. Ez maradt meg az epigramma-író Janusból legélesebben a diplomáciai levelek fogalmazójában. A gúnyt sem ritkán használja.

delem, vagy király tetteit a megörökítésre.¹¹⁷ De már korán eszébe ötlött a törökellenes küzdelem különös alkalmassága az epikus földolgozásra. Bármennyire is áthárította Cristophorus Crispusra a Hunyadiakról írandó éposz föladatát,¹¹⁸ mégis kevéssel az „*Annales*“ megkezdése előtt a Guarino panegyricus utolsó, 1469-i redakciójában feltűnő határozottsággal állítja, mintegy önmagáról jövőndölve: „*El fog jönni az idő, amidőn már érett erővel, merészen fog harsogni dalom a nagy Jánosnak véres csatáiról és háborúiról*, hogy micsoda öldökléssel rohanta meg a törökök vad népeit, hogy töltötte föl tetemükkel a mély árkokat. Tudja ezt a gyakran véres Hebrus és Paeoniának még most is csontoktól fehérülő síkja és Rhodope letaposott hava.”¹¹⁹ Az utolsó fogalmazásban voltak átdolgozások, új betoldások, de ez a rész akár eredeti, akár újonnan keletkezett, mindenképen bennmaradt. Ugyanekkor azonban Janus semmi említést nem tesz arról, hogy a közeljövőben epikus művet készülne írni. Pedig ez a gondolat nem támadhatott máról holnapra. Önként kínálkozik tehát az a magyarázat, hogy az „*Annales*“ és a Hunyadi Jánosról írandó éposz egy és ugyanaz.¹²⁰ Ezt a föltevést megerősíti nemcsak egy, a nagy Hunyadiról szóló éposz megírásának politikai időszerűsége, hanem Ennius „*Annales*“-ének, a fiktív mintának szerkezete is. Soha nem volt időszerűbb Mátyást apjának török háborúira emlékeztetni, mint ekkor, 1469-ben, amikor a nemzeti pártnak, Vitéznek és nyilvánvalóan Janusnak sem feküdt a szívéen a király hosszadalmasnak ígérkező csehországi háborúskodása. Az „*Annales*“ pedig (— és ezt maga Janus írta meg nem egy versében —) szólt ugyan a római történelem minden eseményéről, de főképen Ennius barátainak, Marcus Fulviusnak és Scipio Africanusnak hadi tetteiről.¹²¹ Ezen a ponton az „*Annales*“ kiszélesedett éposszá. Hasonlóképen Janus is a maga „*Annales*“-ében a magyar történelem eseményeit énekelte meg, de Hunyadihoz érve, az elbeszélést szintén kiszélesíthette. Epikus költeményeiben valóban leginkább Claudianust követte, de irányító hatással Ennius emléke volt rá. Különösen

¹¹⁷ Ad Troilum, Epigr. L. I. 327. l. Op. P. I. 604. l.

¹¹⁸ Cristophoro Crispo, Epigr. II. 21. Op. P. I. 656. l.

¹¹⁹ Pan. ad Guarinum, v. 675—80. Op. P. I. 38—39. l.

¹²⁰ Huszti (i. m. VIII. fej. 110. l. és 342. l. 32. jegyz.) sem tartja kizárt-nak, hogy az „*Annales*“-ben legalább részben beváltotta ifjúkori ígéretét.

¹²¹ Quando primum Romae musis sit honor habitus, Epigr. L. I. 76. Op. P. I. 493. l. — Se ipse commendat, Epigr. L. I. 78. Op. P. I. 494—95. l. — Commendat Veronae suum libellum, Epigr. L. I. 95. Op. P. I. 503. l.

Magyarországon valahogyan hasonlóan érezhette helyzetét a római irodalom „sacrum aevum”-át megnyitó költő helyzetéhez. Határozott reményt táplálhatott, hogy az ő küldetése nyomán is irodalmi élet fog támadni. Így Ennius, aki Janus kedves Ovidiusa szerint „*tehetségben igen nagy, művészetben érdes*” volt, megerősítette Janust vatesi hivatásában. Az egyedüllét, a szellemi egyedüllét aztán magasztos föladatának tudatát egyre valószínűtlenebb arányokra fokozta. Lassanként elérkezett oda, ahova Columbus jutott, amikor végül lázas zsoldárokból öntötte ki önnön fenségét és az új korszak emberek és Isten között álló új Messiásának hitte magát. Ugyanígy az áradásról írott költeményben Janust meglódult fantáziája túlviszi minden valóságon. Az ovidiusi, meg a bibliai vízözön emlékei apokaliptikussá növelik benne a pusztulás képét, képzeletben föl akar menekülni az Olymposra. Nem az Ararátra, nem is valami magos hegyére Pannóniának, hanem az isteneklakta Olymposra. Odamenekül, mint valami második Deucalion. Az aszkéta papnak testvéréből, a *cara soror*-ból Pyrrha lesz. Amidőn már nem segít semmi könnyörgés, mert „*az esdeklést is elsodorja a rohanó ár*”, akkor ők ketten önmagukban megmentik az emberi nemet és Földanya köveiből új életet teremtenek: „*Így leszünk mi az új világnak első magvai.*”¹²² Ami itt kétségbeesésből, fenségérzetből, utánzásból és elszabadult képzeletből összegeződött, annál tovább renaissance-ember már nem juthatott.

Ez az Olympos tetején új emberiséget, új kort alkotó Janus Pannonius kerül szembe Hunyadi Mátyással, midőn a király megkezdte magyar birodalma fölépítését. Új nemzetekre akarta kiterjeszteni hatalmát. Régi támaszai elégtelenné váltak, tehát fokozottan kellett önmagára építenie és a háborúra. Janus és Vitéz érzik, hogy a király távolodik tőlük. Mátyás idejét látta annak, hogy véget vessen a hármásban való uralkodásnak. Már nem nézi a módokat, csak a célokat. Már nem tekinti az áldozatokat, csak a győzelmet. Az ország elégedetlen és lázong. A lappangó összeesküvésnek Janus áll az élére. A humanista költő lefojtott hatalomvágyát kancellári működése cselekvésbe fordította át. Ő, aki annyiszor fogalmazta meg a királyi akaratot, annyiszor belelátott a diplomácia mesterkedéseibe, az emberi gyarlóságokba, végül is azt hihette: ábrázolni a tettet és véghezvinni egy és ugyanaz. Most

¹²² De inundatione, Eleg. L. I. 13. Op. P. I. 343. l.

megtámadták hatalmában őt és a triumvirátus legidősebb tagját. Jogosnak látta, hogy föllázadjon a legfiatalabb ellen, a király ellen.

Gondoljuk meg, mi lett volna, ha az összeesküvés fölülkerekedik. Ki intézte volna a félig gyermek Kázmér mellett az ország ügyeit? Látszólag bizonyos Vitéz. De a valóságban Janus mozgatta volna a sakkfigurákat. Ő mindenesetre így képzelte el. Gondolkodásának örököse Beckensloer és Váradi Péter: mindketten fölláztak a király ellen. Mátyás halála után pedig többé nem a koronás király uralkodik, hanem környezete, abból is főként a kancellár, mint Bakócz Tamás és Fráter György.¹²³

Az összeesküvés történetét minden részletében megvilágítja Janus monográfiája.¹²⁴ A király nem vérrel, hanem ésszel győzte le a pártütőket és hódította vissza országát. Már ez maga is a legmélyebb séggyennel kellett, hogy eltöltsé Janust. A király tudta, hogy ő volt az, aki az ősz Vitéz Jánost az összeesküvésbe belesodorta. Tudta, hogy mindennek eredő oka a humanista volt és, hogy nem szabadság kell neki, hanem hatalomra sóvárog. Azonban Janus püspök volt. A király az esztergomi érseket is csak tisztas őrizetbe merte venni, mert, mint Bonfini írja, fölháborodástól tartott.¹²⁵ Janust pedig, az „áruló Júdás“-t, akit sokkal súlyosabb büntetéssel kellett volna sújtania, német földön köröztette. Pedig Janus dél felé, — Pécs felé menekült. Még egyszer föl akarta szítani itt a lázadást. Megerősíti városát, állandóan tárgyal, várja a fejleményeket, hátha még győztesen térhet vissza a királyi várba. Tudja, hogy az úton, amelyre rálépett, nincs többé megállás. Ekkor hallja, hogy Vitézt újra elfogták, minden erőfeszítése hiábavaló volt, minden reménye összeomlik. Gyöngeszerkezetét, melyet csak a lélek tartott fenn, ismét megszállja a láz. Összeszedi kincseit és azon betegesen elindul, hogy elhagyja Pannóniát és visszatérjen Itáliába: a Városba. Gyötrődő teste nem bírja az út fáradalmait s a Thuz testvérek várába húzódik, hogy megpihenjen.

De a költő az újra pompázó tavaszban nem Itáliát látta meg, hanem az „*álom testvérét*“, a halált. Tragédiája teljes volt. Egyszer valamikor betegségében már fájó szívvel búcsúzott az élet

¹²³ Kardos Tibor: *Stilustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról*. I. A kancellária, mint szellemi gyújtópont. Pécs, 1935. 18—23. l.

¹²⁴ Huszti József: i. m. 273—286. l. és 398—410. l.

¹²⁵ Bonfini: *Rerum Hungaricarum Decades*, Posonii, 1744. 445. l.

szépségeitől. De akkor még megvolt benne annak a tudata, hogy fennmarad hírneve: „*Te ég, ti dombok s pázsitos mezők, ti üvegtiszta források, ti zöldelő erdők, elhagylak benneteket és az édes napfényt és nem marad más belőlem, csak a nevem!*”¹²⁶ Most azonban már sem élet, sem dicsőség. Itt a szörnyű kettős halál: „*Elbette ez a gyászos nap testemet és nevemet.*”¹²⁷ Úgy érezte, nyomtalanul omlik el, akár virággá válik, akár hattyúvá, akár pedig visszatér lelke az égbe, ahonnan sokat szenvedett testébe leszállt. Nagy lélek volt, de virtuális életet élt. Át akart lépni a valóságokon és olyan nagyra nőtt, hogy lázadása logikus, egyedül lehetséges következménye volt önmagaszabta arányainak. Azonban a valóság, melyet semmibe vett, végül mégis összeropantotta. Valami hasonlóról énekel a „Romlás virágai”-nak költője „Albatros”-ában:

„....Olyan a költő, mint e szárnyas vezér,
Megveti a vadászt, viharokban repül,
De, ha hazájából a lomha földre ér,
Óriás, fehér szárnyával áll esetlenül.”

Kardos Tibor.

¹²⁶ De se aegrotante in castris, Eleg. L. I. 9. Op. P. I. 318. l.

¹²⁷ Janus Pannonius moriens. Ábel: Analecta, 131. l.

P A N N O N I A K Ö N Y V T Á R

1. Klemm Antal: Pécs és a Mecsek neve. 1935. 1.— P.
2. Paulovics István: Római kisplasztikai műhely Pannóniában. 1935. 1.— P.
3. Ejnar Dyggve: Das Mausoleum in Pécs. 1935. 1.— P.
4. Kerényi Károly: Gondolatok Dionysosról. 1935. 1.— P.
5. Kardos Tibor: Janus Pannonius bukása. 1935. 2.— P.
6. Nagy Lajos: Asztrális szimbolumok a pannoniai bennszülött lakosság síremlékein. 1935. 2.— P.
7. Szabó Pál Zoltán: Pannonföld öt polgársága. 1935. 2.— P.
8. Balduin Saria: Eine Emonenser Landmannschaft in Savaria. 1935. 2.— P.
9. Alföldi András: Bibliographia Pannonica. A rómaikori Magyarország és a népvándorlás kutatásának új irodalma (1931—1934). 1935. 3.— P.

DUNÁNTÚL PÉCSI
EGYETEMI KÖNYV-
ÉS NYOMDA Rt. ADG